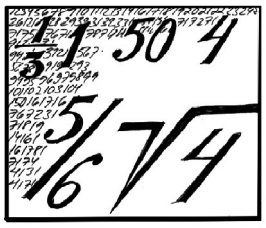

Alkulukujen tiheydestä lukiolaisille

Alex Karrila
Matematiikan ja systeemianalyysin laitos, Aalto-yliopisto
alex.karrila@gmail.com

Seppo J. Karrila
Faculty of Science and Industrial Technology, Prince of Songkla University, Surat Thani, Thailand
seppo.karrila@gmail.com

Tiivistelmä

Tässä kirjoitelmassa todistetaan seuraavat alkulukujen tiheyttä lukusuoralla kuvailevat tulokset: Merkitään korkeintaan N:n suuruisten alkulukujen määrää $\pi(N)$. Tällöin kaikille $N \geq 2$ pätee

$$\pi(N) \leq (2\ln 2 + 1)\frac{N}{\ln N}. \tag{1}$$

Erityisesti siis alkulukujen osuus $\pi(N)/N$ kaikista kokonaisluvuista N:ään asti lähestyy nollaa kun N kasvaa rajatta. Todistetaan myös alaraja alkulukujen tiheydelle: kaikille $N \geq 2$ pätee

$$\pi(N) \geq \frac{\ln 2}{2} \cdot \frac{N}{\ln N}. \tag{2}$$

Todistukset ovat toisistaan loogisesti riippumattomat. Kumpikaan ei vaadi logaritmia monimutkaisempia työkaluja, ja ne voisivat yhdessä tai erikseen soveltua esitettäväksi esimerkiksi lukiolaisesitelmään tai lukion lukuteorian kurssilla.

Perusteita

Merkitään *luonnollisten lukujen joukkoa* $\{1, 2, 3, \ldots\}$ kirjaimella $\mathbb{N}$. Viitataan jatkossa muuttujamerkinnöillä k, m, N ja n aina $\mathbb{N}$-arvoiseen muuttujaan.

Alkuluvut $\mathbb{P} = \{2, 3, 5, 7, 11, 13, \ldots\}$ ovat yhtä suurempia luonnollisia lukuja, jotka ovat jaollisia vain itsellään ja ykkösellä. Alkulukumuuttujaa merkitään tässä kirjoitelmassa aina kirjaimella p (engl. *prime number*).

Alkulukulaskuri $\pi : \mathbb{N} \to \mathbb{N} \cup \{0\}$ on funktio, jonka arvo pisteessä $N \in \mathbb{N}$ kertoo, kuinka monta korkeintaan N:n suuruista alkulukua on olemassa,

$$\pi(N) = \#\{p \in \mathbb{P} \ : \ p \leq N\}.$$

Esimerkiksi siis $\pi(6) = 3$ ja $\pi(11) = 5$.

Jo muinaiset kreikkalaiset tiesivät, että alkulukuja on äärettömän monta, eli

$$\pi(N) \longrightarrow \infty, \qquad \text{kun } N \to \infty,$$

ja Eukleideen todistus alkulukujen äärettömyydestä kuuluu lukion lukuteorian kurssin vakiomateriaaliin. Mutta miten nopeasti tai hitaasti alkulukulaskuri $\pi(N)$ kasvaa N:n mukana? Vaikuttaa esimerkiksi järkeenkäyvältä, että alkulukuja olisi (keskimäärin) aina vain harvemmassa, eli

$$\frac{\pi(N)}{N} \longrightarrow 0, \qquad \text{kun } N \to \infty. \tag{3}$$

Tässä artikkelissa todistetaan yhtälön (1) yläraja $\pi(N)$:lle, josta seuraa myös raja-arvo (3). Lisäksi todistetaan alaraja (2) $\pi(N)$:lle.

Epäyhtälöt (1)–(2) tunnetaan *Chebyshevin estimaattina*, ja ne ovat heikennetty versio *alkulukulauseesta*, joka toimi sadan vuoden ajan lukuteorian kehityksen pontimena. Sikäli onkin huomattavaa, että epäyhtälöiden (1)–(2) todistukset ovat suhteellisen yksinkertaiset. Tämän kirjoitelman tarkoituksena on tuoda näitä yksinkertaisia todistuksia yleisempään tietoisuuteen.

Ylärajan (1) todistus

Tässä luvussa todistetaan tiivistelmässä esitelty epäyhtälö (1).

Logaritminen alkulukukulaskuri

Todistuksessa avainasemassa on Chebyshevin theta-funktio, jota voidaan ajatella logaritmisesti painotettuna alkulukukulaskurina.

Määritelmä 1. Määritellään *Chebyshevin theta-funktio* $\vartheta : \mathbb{N} \to \mathbb{R}$ kaavalla

$$\vartheta(N) = \sum_{\substack{p\in\mathbb{P}\\ p\le N}} \ln p = \ln\left(\prod_{\substack{p\in\mathbb{P}\\ p\le N}} p\right). \tag{4}$$

Esimerkiksi siis $\vartheta(10) = \ln(2\cdot 3\cdot 5\cdot 7)$. Varsinaisen alkulukukulaskurin π rajoittaminen epäyhtälössä (1) perustuu logaritmisen alkulukukulaskurin ϑ rajoittamiseen:

Propositio 2. *Kaikilla $N \in \mathbb{N}$ pätee*

$$\vartheta(N) \le (2\ln 2)N.$$

Erotetaan Proposition 2 todistuksesta seuraava aputulos.

Lemma 3. *Parillisille luvuille $(2m)$, $m \in \mathbb{N}$, pätee*

$$\prod_{\substack{p\in\mathbb{P}\\ m<p\le 2m}} p \le \binom{2m}{m} \le 2^{2m},$$

ja parittomille luvuille $(2m+1)$ pätee

$$2\prod_{\substack{p\in\mathbb{P}\\ m+1<p\le 2m+1}} p \le 2\binom{2m+1}{m+1} \le 2^{2m+1}.$$

Todistus. Parilliset luvut $2m$, vasen epäyhtälö: binomikerroin

$$\binom{2m}{m} = \frac{(2m)!}{m!m!}$$

on kokonaisluku. Sen alkutekijät voidaan päätellä tutkimalla kertomien $(2m)!$ ja $m!$ alkutekijöitä. Alkuluvut $p \in \mathbb{P}$, joille $m < p \le 2m$, ovat alkutekijöinä kertomassa $(2m)!$, ja ne eivät ole alkutekijöinä kertomassa $m!$. Näin ollen kaikki alkuluvut $p \in \mathbb{P}$, $m < p \le 2m$, ovat alkutekijöinä binomikertoimessa $\binom{2m}{m}$. Tämä todistaa vasemman epäyhtälön. Oikea epäyhtälö: $(2m)$:n alkion joukolla on 2^{2m} osajoukkoa ja $\binom{2m}{m}$ osajoukkoa, joissa on tasan m alkiota.

Parittomat luvut $(2m+1)$: oikean epäyhtälön todistamiseksi huomataan, että

$$2\binom{2m+1}{m+1} = \frac{(2m+1)!}{(m+1)!m!} + \frac{(2m+1)!}{m!(m+1)!} = \binom{2m+1}{m+1} + \binom{2m+1}{m}.$$

Muilta osin todistus on kuten parillisille luvuille. □

Proposition 2 todistus. Induktio. Kun $N = 1$ saadaan $\vartheta(1) = 0$, eli väite pätee. Oletetaan, että väite pätee theta-funktiolle $\vartheta(\cdot)$ argumenteilla $1, 2, \ldots, (N-1)$ ja osoitetaan, että se pätee tällöin myös argumentilla N. Käsitellään parilliset ja parittomat N erikseen. Parilliselle $N = 2m$ saadaan

$$\begin{aligned}
&\vartheta(2m) - \vartheta(m)\\
&(\text{Määritelmä 1}) = \ln\left(\prod_{\substack{p\in\mathbb{P}\\ m<p\le 2m}} p\right)\\
&(\text{Lemma 3}) \le \ln(2^{2m}) = 2m\ln 2.
\end{aligned}$$

Näin ollen saadaan $\vartheta(2m) \le \vartheta(m) + 2m\ln 2$, jolloin induktio-oletuksesta $\vartheta(m) \le (2\ln 2)m$ seuraa

$$\vartheta(N) = \vartheta(2m) \le 4m\ln 2 = (2\ln 2)N.$$

Parittomille $N = 2m+1$ todistus seuraa samaan tapaan tutkimalla erotusta $\vartheta(2m+1) - \vartheta(m+1)$. □

Tavallinen alkulukukulaskuri

Proposition 2 mukaan logaritmisesti painotetun alkulukujen laskurin $\vartheta(N)$ kasvua rajoittaa suora $(2\ln 2)N$. Mitä tämä kertoo alkulukujen tiheydestä? Tutkitaan ensin vertailun vuoksi logaritmisen luonnollisten lukujen laskurin

$$S(N) = \sum_{n=1}^{N} \ln n$$

kasvua, joka on alla olevan proposition mukaan nopeampaa kuin minkään suoran $[vakio]\cdot N$.

Propositio 4. *Kaikille $N \in \mathbb{N}$ pätee*

$$S(N) \geq N \ln N - N.$$

Todistus. Verrataan summaa integraaliin:

$$\begin{aligned} S(N) &= \sum_{n=1}^{N} \ln n = \sum_{n=2}^{N} \ln n \\ &= \sum_{n=2}^{N} \int_{x=n-1}^{n} \ln n \; dx \\ &\geq \sum_{n=2}^{N} \int_{x=n-1}^{n} \ln x \; dx \\ &= \int_{x=1}^{N} \ln x \; dx \\ &= N \ln N - N + 1 \\ &\geq N \ln N - N. \end{aligned}$$

□

Yläraja (1) seuraa nyt suoraviivaisesti yhdistämällä Propositiot 2 ja 4.

Lause 5. *Kaikille $N \in \mathbb{N}$ pätee*

$$\pi(N) \ln N \leq (2 \ln 2 + 1)N.$$

Todistus. Tutkitaan erotusta

$$S(N) - \vartheta(N) = \sum_{\substack{n=1 \\ n \notin \mathbb{P}}}^{N} \ln n.$$

Yhtäältä y.o. logaritmisummassa on $N - \pi(N)$ termiä, kukin korkeintaan $\ln N$, joten

$$S(N) - \vartheta(N) \leq (N - \pi(N)) \ln N. \tag{5}$$

Toisaalta Propositioiden 2 ja 4 perusteella

$$S(N) - \vartheta(N) \geq N \ln N - N - (2 \ln 2)N. \tag{6}$$

Väite seuraa nyt yhdistämällä ylä- ja alarajat (5) ja (6). □

Alarajan (2) todistus

Todistetaan alaraja (2).

Lause 6. *Kaikille $N \geq 2$ pätee*

$$\pi(N) \geq \frac{\ln 2}{2} \cdot \frac{N}{\ln N}.$$

Siinä missä ylärajan (1) todistuksen ydin, Lemma 3, oli alkulukujen logaritmien $\ln p$ rajoittaminen binomikertoimen logaritmilla $\ln \binom{2m}{m}$, perustuu alarajan (2) todistus $\ln \binom{2m}{m}$:n rajoittamiseen alkulukujen logaritmien $\ln p$ avulla.

Erotetaan todistuksesta kaksi aputulosta. Alla käytetään *lattiafunktiomerkintää* $\lfloor x \rfloor$, jolla tarkoitetaan reaaliluvulle x suurinta kokonaislukua ℓ, jolle $\ell \leq x$.

Lemma 7. *Kaikille $n \in \mathbb{N}$ pätee*

$$\ln(n!) = \sum_{\substack{p \in \mathbb{P} \\ p \leq n}} \left(\left\lfloor \frac{n}{p} \right\rfloor + \left\lfloor \frac{n}{p^2} \right\rfloor + \ldots \right) \ln p.$$

Huomaa, että $\lfloor n/p^k \rfloor = 0$, kun k on niin suuri, että $p^k > n$. Yllä sulkeissa olevat summat ovat siis ei-nollien termien $\lfloor n/p^k \rfloor$ summia, joissa k on tarpeeksi pieni.

Lemman 7 todistus. Tutkitaan kertoman $n! = 1 \cdot 2 \cdot \ldots \cdot n$ alkutekijöitä sen tekijöiden $1, 2, \ldots, n$ avulla. Kaikki alkutekijät p ovat korkeintaan n, joten saadaan

$$\ln(n!) = \sum_{\substack{p \in \mathbb{P} \\ p \leq n}} m_p \ln p,$$

jossa $m_p \in \mathbb{N}$ kertoo kuinka monta kertaa alkutekijä p esiintyy $(n!)$:n alkulukuhajotelmassa. Kertoman $n!$ tekijöiden $1, 2, \ldots, n$ joukossa on p:llä jaollisia lukuja $\lfloor n/p \rfloor$ kappaletta, joista p^2:lla jaollisia on $\lfloor n/p^2 \rfloor$ kappaletta jne., joten saadaan

$$m_p = \left(\left\lfloor \frac{n}{p} \right\rfloor + \left\lfloor \frac{n}{p^2} \right\rfloor + \ldots \right).$$

□

Lemma 8. *Kaikille $m \in \mathbb{N}$ ja $p \in \mathbb{P}$ pätee*

$$\begin{aligned} &\left(\left\lfloor \frac{2m}{p} \right\rfloor + \left\lfloor \frac{2m}{p^2} \right\rfloor + \ldots \right) - 2 \left(\left\lfloor \frac{m}{p} \right\rfloor + \left\lfloor \frac{m}{p^2} \right\rfloor + \ldots \right) \\ &\qquad \leq \frac{\ln(2m)}{\ln p}. \end{aligned} \tag{7}$$

Todistus. Erotus $\lfloor 2m/p^k \rfloor - 2 \lfloor m/p^k \rfloor$ on joko 1 tai 0, vastaten tapauksia, joissa reaaliluvun m/p^k desimaalikehitelmän desimaaliosa on ≥ 0.5 tai < 0.5. Toisaalta erotuksen kumpikin termi on nolla, jos pätee $p^k > 2m$. Erotus voi siis olla 1, vain jos pätee

$$p^k \leq 2m \Leftrightarrow k \leq \ln(2m)/\ln p.$$

Näin ollen summassa (7) on (sopivasti uudelleenjärjesteltynä) enintään $\ln(2m)/\ln p$ ei-nollaa termiä, kukin enintään 1. Väite seuraa. □

[1] Alaraja (8) ei ole tiukka suurille m. Arvioimalla kertomien logaritmeja ylhäältä ja alhaalta Proposition 4 tapaan saataisiin suurille m parempi alaraja epäyhtälöön (8) ja siten myös epäyhtälöön (2).

Lauseen 6 todistus. Todistetaan ensin epäyhtälö parillisille luvuille $N = 2m$. Tutkitaan binomikerrointa $\binom{2m}{m}$. Yhtäältä saadaan[1]

$$\ln\binom{2m}{m} = \ln\left(\frac{2m}{m}\cdot\frac{2m-1}{m-1}\cdot\ldots\cdot\frac{m+1}{1}\right) \geq \ln(2^m) = m\ln 2. \tag{8}$$

Toisaalta yhdistämällä Lemmat 7 ja 8 saadaan

$$\begin{aligned}\ln\binom{2m}{m} &= \ln((2m)!) - 2\ln(m!)\\ \text{(Lemma 7)} &= \sum_{\substack{p\in\mathbb{P}\\ p\leq 2m}}\left(\left\lfloor\frac{2m}{p}\right\rfloor + \left\lfloor\frac{2m}{p^2}\right\rfloor + \ldots\right)\ln p\\ &\quad - \sum_{\substack{p\in\mathbb{P}\\ p\leq m}} 2\left(\left\lfloor\frac{m}{p}\right\rfloor + \left\lfloor\frac{m}{p^2}\right\rfloor + \ldots\right)\ln p\\ \text{(Lemma 8)} &\leq \sum_{\substack{p\in\mathbb{P}\\ p\leq m}}\frac{\ln(2m)}{\ln p}\ln p + \sum_{\substack{p\in\mathbb{P}\\ m<p\leq 2m}}\ln p\\ &\leq \pi(2m)\ln(2m); \end{aligned} \tag{9}$$

viimeisessä epäyhtälössä summattiin $\pi(2m)$ kappaletta korkeintaan $\ln(2m)$:n suuruisia termejä. Väite parilliselle $N = 2m$ seuraa nyt yhdistämällä yhtälöt (8) ja (9).

Parittomille luvuille $N \geq 3$ epäyhtälö seuraa, kun sen tiedetään pätevän parilliselle luvulle $(N+1)$:

$$\pi(N) = \pi(N+1) \geq \frac{\ln 2}{2}\cdot\frac{(N+1)}{\ln(N+1)} \geq \frac{\ln 2}{2}\cdot\frac{N}{\ln N};$$

yllä alussa käytettiin havaintoa, että $(N+1)$ ei parillisena lukuna ole alkuluku ja lopussa havaintoa, että funktio $x \mapsto x/\ln x$ on kasvava kun $x \geq 3$. □

Kirjallisuutta ja historiaa

Chebyshev todisti ensimmäisenä yhtälöiden (1)–(2) tyyppiset ylä- ja alarajat alkulukulaskurille sekä esitteli theta-funktionsa vuonna 1852 [3]. Erilaisia moderneja, enemmän tai vähemmän tässä esitetyn kaltaisia todistuksia löytyy lukuisista lukuteorian oppimateriaaleista (esim. [1]).

Tämän artikkelin tuloksia vahvempi ja huomattavasti vaikeampi on *alkulukulause*

$$\frac{\pi(N)}{N/\ln N} \longrightarrow 1, \qquad \text{kun } N \to \infty,$$

joka voidaan muotoilla yhtäpitävästi (kts. esim. [1]) theta-funktion avulla

$$\frac{\vartheta(N)}{N} \longrightarrow 1, \qquad \text{kun } N \to \infty.$$

Esimerkiksi Proposition 2 mukaan siis $\vartheta(N)/N \leq 2\ln 2 \approx 1.4$ kaikilla N. Alkulukulauseen eri muotoiluja ennustivat tosiksi 1700-luvun lopulta alkaen esimerkiksi ajan suurimmat matemaatikot Legendre [6] ja Gauss [4]. Chebyshev tutki ongelmaa 1850-luvun alussa ja todisti estimaattinsa ja eräitä muita lukuteorian tuolloin avoimia kysymyksiä, mutta ei alkulukulausetta [2, 3]. Riemann taas kirjoitti aiheesta vuonna 1859, missä yhteydessä hän esitteli työkaluksi kuuluisan zeta-funktionsa [7]. Alkulukulause pysyi avoimena lopulta noin sata vuotta, kunnes vuonna 1896 de la Vallée Poussin [8] ja Hadamard [5] julkaisivat riippumattomat todistukset, molemmat perustuen Riemannin zeta-funktioon.

Alkulukujen jakautuminen lukusuoralle on yhä lukuteorian tutkimuksen ydinalueita. Esimerkiksi yksi lukuteorian suurimmista ratkaisemattomista ongelmista on todistaa *alkulukuparien konjektuuri*: jos merkitään i:nnettä alkulukua p_i, niin uskotaan olevan olemassa äärettömän monta peräkkäisten alkulukujen paria (p_i, p_{i+1}), joille $(p_{i+1} - p_i) = 2$, kuten $(3,5)$, $(5,7)$ tai $(41,43)$. Huomaa, että yhdistämällä epäyhtälöt (1) ja (2) saadaan $\pi(7N) - \pi(N) > 0$ kaikilla tarpeeksi suurilla N; toisin sanoen $(p_{i+1} - p_i) \leq 6p_i$ kaikilla tarpeeksi suurilla i. Toisaalta raja-arvosta (3) seuraa, että mille tahansa m on olemassa peräkkäisten alkulukujen pareja (p_i, p_{i+1}), joille $(p_{i+1} - p_i) \geq m$.

Suomalainen lukuteorian tutkimus on saanut viime aikoina kansainvälistä tunnustusta, kenties huomattavimpana Kaisa Matomäen syksyllä 2018 saama New Horizons in Mathematics -palkinto. Lukuteorian tutkimusta ja opetusta eri painotuksilla löytyy useimmilta suomalaisilta matematiikan laitoksilta.

Viitteet

[1] T. M. Apostol. *Introduction to analytic number theory* (luvut 4.4–4.5), 1976.

[2] P. L. Chebyshev. Sur la fonction qui détermine la totalité des nombres premiers inférieurs à une limite donnée. *J. math. pures appl.*, nro 17, 1852.[2]

[3] P. L. Chebyshev. Mémoire sur les nombres premiers. *J. math. pures appl.*, nro 17, 1852.[3]

[2] Saatavilla: `https://archive.org/details/oeuvresdepltche01chebrich/page/n39`

[3] Saatavilla: `https://archive.org/details/oeuvresdepltche01chebrich/page/n61`

[4] Saatavilla: `https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN236018647`

[4] Gaussin omista muistiinpanoista löytyvä muotoilu, väitetysti jo vuodelta 1791, mainitaan Gaussin kootuissa teoksissa. C. F. Gauss. *Werke* (nidos 10, sivu 11), 1863.[4]

[5] J. Hadamard. Sur la distribution des zéros de la fonction $\zeta(s)$ et ses conséquences arithmétiques. *Bull. Soc. Math. France*, nro 24, 1896.[5]

[6] A. M. Legendre. *Essai sur la théorie des nombres* (osa 4, luku 8), 1808.[6]

[7] B. Riemann. Über die Anzahl der Primzahlen unter einer gegebener Größe. *Monatsberichte der Berliner Akademie*, marraskuu 1859.[7]

[8] C. J. de la Vallée Poussin. Recherches analytiques sur la théorie des nombres: Première partie: La fonction $\zeta(s)$ de Riemann et les nombres premiers en général. *Ann. Soc. scient. Bruxelles*, nro 20, 1896.[8]

[5] Saatavilla: `http://www.numdam.org/article/BSMF_1896__24__199_1.pdf`

[6] Saatavilla: `https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42612x/f80.image.texteImage`

[7] Saatavilla: `https://www.maths.tcd.ie/pub/HistMath/People/Riemann/Zeta/`

[8] Saatavilla: `https://archive.org/details/recherchesanaly00pousgoog/page/n9`